

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΟΣ

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

Ο Καζαντζάκης ήταν γεννημένος πεζογράφος - άρχισε το έργο του με το αφήγημα «Όφης και κρίνο» (1906) και το τελείωσε με τα γνωστά μυθιστορήματά του και τη μυθιστορηματική πνευματική αυτοβιογραφία «Αναφορά στο Γκρέκο» (1957). Ανάμεσά τους τόμοι και τόμοι υπεράνθρωπου μόχθου και επιμονής με δράματα και τραγωδίες (κυρίως σε στίχο), με φιλοσοφικά δοκίμια και ταξιδιωτικές εντυπώσεις, με ποιήματα - πρωτότυπα και μεταφράσεις - και με πλούσια αρθρογραφία.

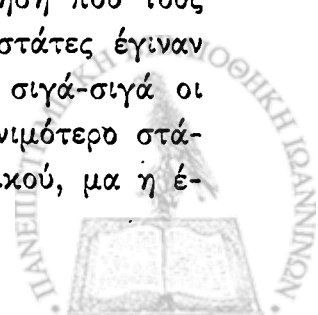
Ο ίδιος έδινε ιδιαίτερη σημασία στην «Οδύσσεια» που την έγραφε και την τελειοποιούσε συχνά προς διαφορετικές κατευθύνσεις δεκατρία ολόκληρα χρόνια για να τη δημοσιεύσει τελικά το 1938 και να ησυχάσει. Μα η εποχή της επικής αφηγηματικής ποίησης για την ελληνική (και την ευρωπαϊκή) λογοτεχνία είχε μείνει κάπου στον 17ο με 18ο αιώνα και ήταν αδύνατο να την αναγεννήσει ο Καζαντζάκης. Ύστερα από τις μεγάλες ανακαλύψεις του Χόφμαν και του Βάλτερ Σκοτ, του Γκόγκολ και του Μπαλζάκ, του Πόε, του Ντοστογιέφσκι και του Τολστόι δεν ήταν και τόσο εύκολο (αν όχι και παντελώς αδύνατο) να εκφράσει ο συγγραφέας την πολυφωνία και την πολυμορφία της κοινωνικής ζωής σε όλο το πλάτος και το βάθος της δυναμικής της κινητικότητας πέρα από το λογοτεχνικό είδος του μυθιστορήματος. Η στροφή και τελικά η αφοσίωσή του στο μυθιστόρημα και σε συναφή μ' αυτό είδη μετά το 1943 («Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά») είναι να διώρθωνε μια λαθεμένη πορεία έτσι που τόμοι και τόμοι των γραπτών του να παρουσιάζουν την εικόνα έντονων αναζητήσεων ώσπου να καταλήξει στη μεγάλη ανακάλυψη της ζωής του - στη μυθιστορηματική τέχνη του λόγου: στο πάθος των τελευταίων του δέκα - δεκαπέντε χρόνων, στη χαρά και τη φυσικότητα της καλλιτεχνικής του δημιουργίας, στη δόξα και την υστεροφημία του μεγάλου πεζογράφου και στοχαστή.

Ο Ν. Κ. γεννήθηκε το 1883 στην Κρήτη και τα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας του συνδέονται με ένοπλες συγκρούσεις ανάμεσα στους κρητικούς και τους Τούρκους κατακτητές. Ο πατέρας του Κ. και πολλοί συγγε-

νείς συμμετέχουν ενεργά στις εξεγέρσεις κι ο Νίκος με την οικογένεια αναγκάζεται δυο φορές να πάρει το δρόμο της προσφυγιάς από την Κρήτη.

Από τα τέλη του 19ου αι. στην Ευρώπη οξύνονται οι κοινωνικές αντιθέσεις και οι πιο ανήσυχοι άνθρωποι αρχίζουν να αμφισβητούν τις αστικές αξίες και τον αστικό τρόπο ζωής. Αναπτύσσονται προβληματισμοί πέρα από το κοινωνικό σύστημα της εποχής. Στην πρώτη γραμμή της πάλης των ιδεών προωθούνται οι σοσιαλιστικές ιδέες της δυτικοευρωπαϊκής και της ρωσικής σοσιαλδημοκρατίας. Με τη νίκη της Οχτωβριανής επανάστασης στη Ρωσία το δεύτερο ρεύμα αποκτά υλική δύναμη και αίγλη ώστε να αποτελεί από δω και πέρα παράδειγμα προς μίμηση ή αντικείμενο οξείας κριτικής. Ας φέρουμε στη μνήμη μας τις κοινωνικές αναταραχές του 1918-1924 στη Γερμανία και τη Γαλλία, την Ουγγαρία, τη Βουλγαρία και την Αυστρία που τόσο παραστατικά περιέγραψε μερικές από αυτές ο Κ. σε γράμματα προς τη Γαλάτεια, την πρώτη γυναίκα του: «Η ζωή εδώ ολοένα γίνεται αγριότατη... Οι άνθρωποι, οι ντόπιοι δεν μπορούν πια να ζήσουν. Η επανάσταση έρχεται... Ελπίζω να μη φύγω από τη Βιέννη πριν να δουν τα μάτια μου τη μεγάλη αυτή μέρα». 1). Τη μέρα αυτή δεν την είδαν τα μάτια του Κ, αλλά σε μερικά χρόνια μαζί με τον Παναίτ Ιστράτι επισκέπτεται τη Σοβιετική Ένωση όπου βλέπουμε να πραγματοποιείται μια διαφοροποίηση του Έλληνα δυογραφέα. Δηλαδή, αν το 1923 έγραφε ότι είναι «μπολσεβίκος των άκρων» (Γ. 152), το 1928 σημείωνε: «Δεν ξέρω ακόμα τι απέγιναν τα πρώτα είκοσι άρθρα που έστειλα. Φοβούμαι, δε θα τα δημοσιέψουν, ως πάρα πολύ κόκκινα γι' αυτούς. Ακόμα φοβούμαι μη δεν τ' αφήσουν καθόλου να βγούν από τη Ρουσία, ως πολλά λίγο κόκκινα για τους Ρούσους. Έτσι είναι γραφτό - και χαίρουμαι - να μην μπορώ να γίνω δεχτός μήτε δεξιά μήτε ζερβά» 2). Τα άρθρα βγήκαν από τη Ρωσία και δημοσιεύτηκαν, αλλά νομίζω τελικά πως αυτή ήταν η θέση που επικράτησε στις αντιλήψεις του Κ. ως το τέλος της ζωής του: αρνητής και πολέμιος του καπιταλιστικού συστήματος, φίλος, όχι όμως άκριτος και χωρίς επιφυλάξεις, της Σοβιετικής Ένωσης. Τη ζωντανή πραγματικότητα στη Ρωσία τη βλέπει από μια καθαρά δική του σκοπιά. Γράφει το 1929: «Ζώντας από κοντά τη Ρουσία - δηλαδή ένα όνειρο που έγινε πραγματικότητα - έφτασα στο συμπέρασμα τούτο: η κατάκτηση είναι κατώτερη από την έφοδο... Η πραγμάτωση του ιδανικού ελάττωσε την ψυχή του αγωνιζόμενου για το ιδανικό, οι ψυχές φτάνοντας σε μια ισορρόπηση που τους φαίνεται βολική, δε θέλουν πια να προχωρήσουν. Οι επαναστάτες έγιναν βολεμένοι, οι βολεμένοι γρήγορα κατανοούν συντηρητικοί και σιγά-σιγά οι συντηρητικοί γίνονται αντιδραστικοί... το πολυτιμότερο και γονιμότερο στάδιο της ανθρώπινης πορείας δεν είναι η πραγμάτωση του ιδανικού, μα η έφοδος». Π.151-152.

Το 1920-1921 είχε γράψει και ο Μαγιακόφσκι το ποίημα με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Για τη λέρα»:

Δόξα, Δόξα, Δόξα στους ήρωες!
Εξάλλου
τιμές τους αποδώσαμε και με το παραπάνω.
Τώρα
θα μιλήσουμε
για τη λέρα.

Ησύχασαν οι θύελλες της επαναστατικής κυοφορίας.
Στο βόρβορο κάθισε η σάρα και η μάρα η σοβιετική.
Και πίσ' από την πλάτη της ΕΣΣΔ
ξετρώπωσε
το ρουθούνι
του μικροαστού 3).

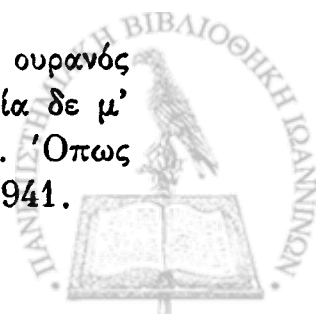
Ποιοι είναι οι νέοι μικροαστοί κατά τον ποιητή; Εκείνοι που απόκτησαν κομματικό βιβλιάριο κι έπιασαν μια ζεστή θέση στον κρατικό μηχανισμό. Και το πιο βασικό - στοχεύουν στη μικροαστικοποίηση της μεγάλης επανάστασης. Παλιές συνήθειες και βασικά στοιχεία του παρελθόντος (αυτού που καταδίκασε και πήγαινε να συντρίψει ο Οχτώβρης) πέρασαν αυτούσια στη μετεπαναστατική κοινωνία. Κι όλα αυτά συντελούνται στο ποίημα κάτω από τα αυστηρά βλέματα του Καρλ Μαρξ, το πορτραίτο του οποίου κρέμεται στα γραφεία που κατέλαβαν οι νέοι μικροαστοί. Και το ποίημα συνεχίζει:

Από τον τοίχο ο Μαρξ κοίταγε, κοίταγε....
Και ξαφνικά
άνοιξε το στόμα
κι έμπηξε μια φωνή:
«Την επανάσταση τύλιξαν της ρουτίνας τα νήματα.
Κι από τον Βράγγελ πιο φοβερή
η ρουτιν:έριχη ζωή.

Γρήγορα-γρήγορα
τα κεφάλια στρίψτε των καναρινιών
για να μη νικηθεί
ο κομμουνισμός από τα καναρίνια 4).

Κι ο Καζαντζάκης συνεχίζει:

«Αυτό που μ' ενδιαφέρει δεν είναι ο άνθρωπος, μήτε η γης, μήτε ο ουρανός παρά η φλόγα που κατατρώγει τον άνθρωπο, γης, ουρανό. Η Ρωσία δε μ' ενδιαφέρει, παρά η φλόγα που κατατρώγει τη Ρωσία». (Π. 140). Όπως θα δούμε αυτή την αντίληψη την απορρίπτει σιωπηρώς μετά το 1941.

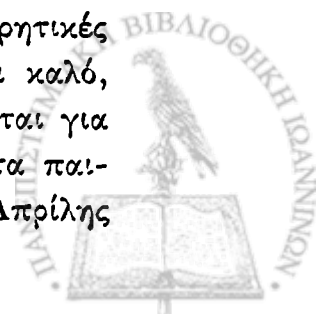

Νομίζω πως εδώ αξίζει να σταματήσουμε λίγο την προσοχή μας : στη θεώρηση της σύγχρονης για την εποχή ζωής στην Ελλάδα ο Κ. ξεκινάει από μια βεβαιότητα ότι: «Η ατιμία κι η ηλιθιότητα είναι καλά οργανωμένες» (Π. 414), ότι: «Η Ελλάδα πάει κατά διαόλου - επιτέλους. Αυτό είναι καλό, σωστό, και θα γρηγορέψει, επιτείνοντας την αθλιότητα, το τέλος της ατιμίας» (Π. 324, 1932). «Η πνοή των Ελλήνων είναι σαν ψυχομάχημα. Καμιά ρωμαλεότητα, πρωτοτυπία, ανησυχία, ευγένεια. Ευτυχώς δεν είμαστε Έλληνες» (Π. 278, 1932). Τι θεωρεί, σ' αυτήν την περίπτωση, τον εαυτό του ο Κ.; «Εμείς - γράφει στον Π. - πρέπει να το αποφασίσουμε πια, με γενναιότητα κι υπερηφάνεια, είμαστε Κρητικοί, κάτι διαφορετικό από τους Ευρωπαίους και τους Έλληνες - Αφρ'κνοι, ψυχές όλο φλόγα, όλο Greco, που δε νοιάζονται για την *raison raisonnante* (λογικευμένη φρονιμάδα) και τις γεροντίστικες ευπρέπειες... Ο Greco τέλεια διατύπωσε την κρητική ψυχή μας. Ας γίνει πια οριστικά ο Γουγου μας κι ας προσπαθήσουμε να τον συνεχίσουμε στο Λόγο» (Π. 286.- Γουγου - πνευματικός οδηγός, δάσκαλος στους Ινδούς, - «Γέροντας» στους ορθόδοξους μοναχούς). Στη συνέχεια όμως και την έννοια «Κρητικός» την περιορίζει, συμπεριλαμβάνοντας σ' αυτήν μόνο τους δυο συνομιλητές. Μιλώντας για το αίσθημα της υπερηφάνειας που την ονομάζει: «κρητική υπερηφάνεια», ο Κ. καταλήγει: «Αυτό το συναίσθημα μονάχα οι Κρητικοί μπορούν να το νιώσουν· μα κι από αυτούς πάλι πόσοι; Δεν πειράζει ας είναι και δύο». (Π. 636, 1951). Κι αυτά λέγονται σε σχέση με την άρνηση του Σικελιανού να συνυποβάλει κοινή υποψηφιότητα με τον Κ. για το βραβείο Νόμπελ, το 1946.

Γιατί όμως ο Κ. είναι τόσο αρνητικός και άδικος στην εκτίμηση της Ελλάδας, των Ελλήνων όλων, συμπεριλαμβανομένων συχνά και των Κρητικών; Γιατί, λέει, στα χρόνια της Μικρασιατικής καταστροφής δεν ξεσηκώθηκαν με στόχο τη συντριβή του άδικου κοινωνικού συστήματος. Ό,τι αφορά νεότερες περιόδους χρειάζεται μια διευκρίνηση: όταν ο Κ. έλεγε Ελλάδα εννοούσε την Αθήνα ως κέντρο της εξουσίας, κι όταν έλεγε Έλληνες εννοούσε εκείνο το μέρος των Αθηναίων με τους οποίους συναναστρεφόταν άμεσα, δηλαδή, το πνευματικό, το πολιτιστικό και το πολιτικό κατεστημένο. Ενώ όταν έλεγε Κρήτη, συχνά εννοούσε το νησί των απανωτών επαναστάσεων κατά τον 19ο αιώνα, κι όταν έλεγε Κρητικοί εννοούσε τους επαναστάτες. Εντωμεταξύ ο Κ. ασπάζεται εν μέρει τη νικσιική άποψη για το «πλήθος» -όπως ονόμαζε τον ελληνικό λαό ως το 1940- και για τα δυναμικά άτομα που μόνον αυτά έχουν αξία. Έτσι το 1922, με τη Μικρασιατική καταστροφή, σημείωνε: «Σου 'γραφα πώς αντικρύζω τη φοβερή *Débaclé* - συντριβή - της Ελλάδας· όσοι ζωντανοί, τώρα θα φανούν: παρ' όλ' αυτά πρέπει να δουλέψουμε, ακριβώς γιατί τόση αθλιότητα και αναντρία κυρίεψε τη ράτσα μας. Άλλωστε, καλά ξέρεις πως Ελλάδα είναι μερικοί, ελάχιστοι άν-

Θρωποι. Η αξία της Ελλάδας είναι ανάλογη με την αξία τους: το πλήθος χρησιμεύει μόνο όπως χρησιμεύουν τα μηδενικά στις μονάδες». (Γ. 86). Αυτή η απόσταση, το χάσμα ανάμεσα στον Κ. και τον ελληνικό λαό συνεχίζει να υπάρχει ως το 1940. Η αποτυχία του να ξεσηκώσει την Ελλάδα με το σωστό λόγο και μάλιστα χωρίς την άμεση προσωπική συμμετοχή του, η αδυναμία του να επιβληθεί στο κοινό σαν μόνος λογοτέχνης - ποιητής και θεατρικός συγγραφέας - κι έτσι να δικαιωθεί πνευματικά, ηθικά, μα και να λύσει το οικονομικό του πρόβλημα, τον απομονώνει ακόμα πιο πολύ από το περιβάλλον του. Κατά την άποψή μας, κι ο ίδιος ο Κ. δεν επεδίωκε τότε μια επαφή με το ευρύτερο κοινό. Τα θεατρικά έργα του, δηλαδή οι τραγωδίες με αρχαία, βυζαντινά και διάφορα άλλα θέματα - μυθολογικού, ιστορικού, φανταστικού χαρακτήρα, γραμμένες σε στίχους, ήταν μάλλον πολύ λίγο κατάλληλες, ή ακόμα κι εντελώς ακατάλληλες για τη σκηνή, και πιο συγκεκριμένα για την ελληνική σκηνή του μεσοπόλεμου. Μα και το υπόλοιπο δημιουργικό έργο του - προτύτυπο και μεταφράσεις - διασκευές - δεν προσφερόταν στο άνοιγμα ενός διαλόγου ανάμεσα στο συγγραφέα και το κοινό που θα μπορούσε να αποβεί προς όφελος και των δυο πλευρών. Οι 33.333 στίχοι της «Οδύσσειας» που εξέφραζαν τις ανησυχίες, τους έντονους προβληματισμούς, την ασκητική μοναξιά και την πρόθεση του Κ. να δώσει μια απάντηση στα ερωτήματα υπαρξιακού χαρακτήρα, δε συγκινούσαν όχι μόνο τα πλήθη που ουσιαστικά απεχθανόταν τα χρόνια εκείνα ο συγγραφέας, αλλά αφήναν αδρανείς και τους κύκλους της διανοήσης. Μεγάλη επιτυχία, ή κι απλώς επιτυχία, δεν είχαν ούτε οι Τερτσίνες κι ούτε οι μεταφράσεις του - Η «Θεία Κωμωδία» του Δάντη, «Ο Ηγεμόνας» του Μακιαβέλλι. Τον Έλληνα αναγνώστη συγκινούσαν και συχνά αναστάτωναν - προς την κατεύθυνση της αισιοδοξίας ή της απαισιοδοξίας, του θαυμασμού ή της εναντίωσης στα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα - τα ποιήματα του Καρυωτάκη και της Σχολής του, του Κώστα Βάρναλη και των ομοϊδεατών του, του Σεφέρη, του Ρίτσου, του Ελύτη, των υπερρεαλιστών, ενώ στην πεζογραφία της περιόδου 1920-1940 δίπλα στα παλιά ονόματα του Παπαδιαμάντη, του Καρκαβίτσα, του Ξενόπουλου, του Βουτυρά, του Θεοτόκη, - πιο πολύ ακούγονται οι νέοι, τότε, όπως ο Μυριβήλης, ο Βενέζης, ο Τερζάκης, ο Δούκας, ο Κοσμάς Πολίτης, ο Καραγάτσης, η Μέλπω Αξιώτη και άλλοι.

Τον Απρίλη του 1936 ο Κ. γράφει: «Αυτές τις μέρες άρχισα ένα άλλο γαλλικό ρομάντσο, Mon Pègre, για την Κρήτη (μήνας Αύγουστος 1896). Γράψτετέ μου αν έχετε κανένα βιβλίο στο νού Σας για παληκαριές Κρητικές και επεισόδια της Επανάστασης. Θα 'θελα το βιβλίο αυτό να γίνει καλό, γεμάτο Κρήτη». (Π. 456) Μ' άλλα λόγια ο Κ. αρχίζει να ενδιαφέρεται για την ιστορία του τόπου του, για τη ζωή του πατέρα του, για τα ίδια τα παιδικά του χρόνια. Επαναλαμβάνω την ημερομηνία του γράμματος: Απρίλης

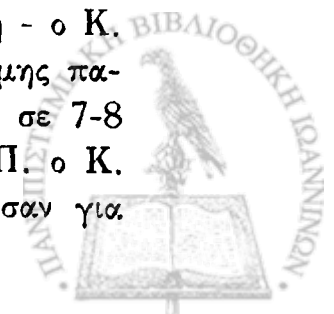

του 1936 που πάει να πεί: άνοδος του λαϊκού και αντιφασιστικού κινήματος στην Ελλάδα, εμφύλιος - πατριωτικός και αντιφασιστικός - πόλεμος στην Ισπανία. Το πρώτο βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση έγινε. Κι' ας γράφεται το μυθιστόρημα στα Γαλλικά, δηλαδή για ξενόγλωσσους αναγνώστες ή για μετάφραση. Στα Γαλλικά έγραψε και το μυθιστόρημα ο «Βραχόκηπος» (Jardin des roshers) που είναι, εξηγεί ο ίδιος ο Κ, «το περίπαθο μυθιστόρημα μιας ευρωπαϊκής ψυχής που γυρεύει ν' ανανεωθεί από τη επαφή με τη γοητευτική, επικίνδυνη και ηρωϊκή ψυχή της 'Απω Ανατολής» (Π. 459). «Μέσα από τις οδυνηρές περιπέτειες της καρδιάς και του πνεύματός του, - συνεχίζει, - ο ήρωας του βιβλίου σηκώνεται ολοένα σε μιαν αφηλότερη, τραγικότερη και συνάμα ηρωϊκότερη νόηση του ατομικού του χρέους και του χρέους της εποχής του.

Να ζεις μονάχα τη μικρή ατομική σου ζωή, να χαίρεσαι μονάχα τις ξεπεσμένες κι' εγωιστικές μικροχαρές, να απομονώνεσαι στη γωνιά σου σαν ασκητής, ή σαν εστέτ, ή σαν σκεπτικιστής, τι όνειδος! Μπήκαμε σε πολεμική περίοδο, το χρέος μας είναι να γίνουμε πολεμιστές. Η εποχή μας είναι, το θέλουμε - δεν το θέλουμε, σιδερόφραχτη. Πρέπει κι' η καρδιά μας να 'ναι σιδερόφραχτη. Να πετάξουμε έξω την κλαψιάρικη ποίηση, τη ρομαντική αισθηματικότητα, την τρυφεράδα και την ευτυχία.

Οι ιδέες αυτές εκφράζονται στο Βραχόκηπο με τρόπο χειροπιαστό, πρόσωπα με σάρκα και κόκκαλα πηγαينوέρχονται εδώ μέσα, άντρες και γυναίκες, και σαρκώνουν τις λαχτάρες, τους πόνους και τις ελπίδες της φυλής τους «(Π. 460. - Υπογρ. δικήμας.- Γ.Μ.). Είναι ολοφάνερο ότι ο Κ. κάνει μια στροφή προς την κατεύθυνση της απεικόνισης θεμάτων, παρμένων από τη σύγχρονη ζωή, μετουσιωμένων με τρόπο χειροπιαστό, δίνονται πρόσωπα με σάρκα και οστά. Θεωρούμε οριακά όχι τα μυθιστορήματα που μόλις αναφέραμε, αυτά καθαυτά, αλλά τις αντιλήψεις του για το νέο λογοτεχνικό είδος, δηλαδή το μυθιστόρημα. Δεν είναι η πρώτη φορά που ο συγγραφέας αποτείνεται στον πεζό λόγο: ίσια ίσια με το πεζογραφικό έργο «Όφεις και Κρίνο» (1906) άρχισε τη συγγραφική του σταδιοδρομία. Το 1922 δίνει την οριστική μορφή στο μυθιστόρημα «Ένας χρόνος μοναξιά», μα που δεν είδε το φως της δημοσιότητας. Την ίδια χρονιά αρχίζει την «Ασκητική» - έργο κυρίως φιλοσοφικό σε πεζό λόγο - και το 1929 γράφει Γαλλικά το βιβλίο Toda-raba και το μυθιστόρημα Karétan Élia, ανέκδοτο κι' αυτό. Νέα, επίσης, δεν είναι ούτε η προοδευτικότητα κι' ούτε η αγωνιστική του διάθεση, αλλά η στροφή του προς την καλλιτεχνική χρησιμοποίηση της νεότερης ιστορίας και της σύγχρονης ζωής του τόπου μας. Κι' αυτό είχε τεράστια σημασία: ο Κ. από μαχητής ενάντια στην παγκόσμια αδικία μετατρέπεται σε συγγραφέα και αγωνιστή για τα δίκαια του δικού του λαού. Αν πριν διακήρυττε ότι μισεί τους Έλληνες κι' ότι δυο μόνο λαοί συγγενεύουν με τη δική

του ιδιοσυγκρασία: οι Ρώσοι και οι Εβραίοι - τώρα τον ενδιαφέρει η Ελλάδα και προπαντός η Κρήτη, οι Έλληνες και προπαντός οι επαναστατημένοι κατά καιρούς Κρητικοί. Σημαντική είναι η αλλαγή του Κ. και στον τομέα της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Αν πριν τον ενδιέφερε κυρίως η προσωποποίηση των ιδεών του, τώρα τον απασχολεί η καλλιτεχνική απεικόνιση της ιστορίας της Κρήτης, της οικογένειας και της προσωπικής του παιδικής ζωής. Σημειώνει σχετικά: «Τώρα γράφω, γαλλικά, ένα ρομάντζο για την Κρήτη, με ήρωα τον πατέρα μου... περνούν απο το μυαλό και την καρδιά μου τόσο λαμπικαρισμένα που καταντούν παραμύθι» (Π. 496.- Υπογρ. δική μας Γ.Μ.). Αυτά λέγονται το Σεπτέμβρη του 1940. Σε ένα χρόνο γράφει: «Δουλεύω πολύ· τώρα και λίγες μέρες άρχισα το «Συναζάρι του Ζορμπά»· γόνιμο έτος πολύ, γιατί έτσι μονάχα νικιέται η απελπισία» (Π. 499-500). Σε τρεις μήνες, Χριστούγεννα του 1941, ξυπνά μέσα του η παλιά φωνή που τον καλεί για δράση: «Το γράμμα Σας το διάβασα και το ξαναδιάβασα και με γιόμωσε με αντρεία και πίκρα. Και μένα ξεχείλισε η καρδιά μου. Δε θέλω πια να εξακολουθήσω την άνεργη ζωή που περνώ. Λαχτάρισα μια πράξη απο κοινού με δυο τρεις συντρόφους· πράξη θετική, που να επεμβαίνει άμεσα στην ελληνική τούτη ζωή, που την έχουμε παρατήσει άκαρδα κι άνανδρα στους άτιμους ή στους ηλίθιους» (Π. 502.- Υπογρ. δική μας Γ.Μ.). Αρχές του Γενάρη 1942 στην Αίγινα δηλώνει κατηγορηματικά: «Θα προσπαθήσω να βρω τρόπο να πεταχτώ για λίγες μέρες στην Αθήνα, να ιδοθούμε. Εγώ πήρα οριστική την απόφαση ν' αφήσω για μερικά χρόνια τα γραψίματα και να βοηθήσω όσο μπορώ, στην κρίσιμη τούτη στιγμή, τη ράτσα μας. Η απόφαση αυτή ωρίμασε σιγά και μόνη της, χωρίς η λογική μου να επέμβει. Σαν καρπός δέντρου. Θα δοθώ ολάκερος στην άμεση ενέργεια, ευτύς ως μου δοθεί η καλή ευκαιρία. Τώρα ταχτοποιώ εδώ τα γραφτά μου, σα να πρόκειται να φύγω για μεγάλο ταξίδι ή να πεθάνω. Ό,τι έχω αρχίσει, δε θέλω να το αφήσω στη μέση» (Π. 502-503.- Υπογρ. δική μας Γ.Μ.). Επιστώ την προσοχή σε μερικά σημεία: «πήρα οριστικά την απόφαση ν' αφήσω για μερικά χρόνια τα γραψίματα και να βοηθήσω όσο μπορώ ... τη ράτσα μας» - πρώτο. Δεύτερο: «Θα δοθώ αλάκερος στην άμεση ενέργεια», αλλά με τη διευκρίνιση: «ευτύς ως μου δοθεί η καλή ευκαιρία». Και τρίτη παρατήρηση: «Ό,τι έχω αρχίσει, δε θέλω να το αφήσω στη μέση». Κι όπως είναι γνωστό από ιδέες, από σχέδια κι αρχινημένα έργα ο Κ. ήταν, ίσως, ο πλουσιότερος από τους Έλληνες συγγραφείς, τουλάχιστο του αιώνα μας. Παραμονές των γενεθλίων του που συνέπιπταν με τη μέρα των γενεθλίων του φίλου του Π.Π.- 18 Φλεβάρη - ο Κ. πράγματι ανέβηκε στην Αθήνα, από την Αίγινα, τον τόπο της μόνιμης παραμονής στα χρόνια της κατοχής. Στις 25 του ίδιου μήνα, δηλαδή σε 7-8 μέρες επιστρέφει πάλι στην Αίγινα. Ξέρουμε ότι στο σπίτι του Π.Π. ο Κ. συναντήθηκε με τον Άγγελο Σικελιανό. Αποκλείεται να μην μίλησαν για

την κατάσταση στην Ελλάδα και συγκεκριμένα για την Εθνική Αντίσταση. Ο Κ. όχι μόνο συνεχίζει εκείνα τα έργα που είχε αρχίσει, αλλά βάζει μπρος νέα και η σκέψη του περιστρέφεται συνεχώς γύρω από το ζήτημα πώς και πού να τα δημοσιεύσει, θα τα επιτρέψει ή όχι η γερμανική λογοκρισία κτλ. Έτσι, 16 του Μάη 1942 γράφει στον Π.: «Καινούριος δαίμονας έπεσε πάλι απάνω μου, κι αποφάσισα να γράψω ένα βιβλίο: «Τ' Απομνημονεύματα του Χριστού» (δηλαδή το γνωστό βιβλίο με τον τροποποιημένο τίτλο: «Ο Τελευταίος πειρασμός». - Γ.Μ.). Άρχισα κιόλας την Documentation (τη συγκέντρωση υλικού) με την πρόθεση φυσικά να την ξεχάσω δημιουργώντας. Αν μπορέσω, λέω να γίνει καλό έργο· κι όσο μπορώ, δε θα βιαστώ» (Π. 508). Μας ενδιαφέρει όμως η αρχή του καινούριου βιβλίου από το γεγονός ότι στην πληθώρα των έργων του - μισοτελειωμένων, αρχινημένων κι αυτών που βρίσκονταν στα μελλοντικά σχέδιά του - όλο και πληθαίνουν εκείνα τα πεζογραφήματα που γράφονται σε μυθιστορηματικό είδος. Και μια δεύτερη παρατήρηση: με το νέο ξεκίνημα όλο και πιο πολύ μεγαλώνει ο κύκλος των ελληνόγλωσσων πεζογραφημάτων-μυθιστορημάτων. Άλλωστε και ο «Ζορμπάς» που τον άρχισε στις 28 Αυγούστου 1941, και το καινούριο βιβλίο, συγκαταλέγονται στα καλύτερα που έγραψε η πέννα του Κ. Στις 6 Αυγούστου 1943 μας πληροφορεί ότι άρχισε καινούριο έργο, «μια μεγάλη τραγωδία, την Τριλογία του Προμηθέα: Πυρφόρο, Δεσμώτη, Λυόμενο, και μάχουμαι τώρα όσο μπορώ να κρατηθώ να μην τελειώσω σ' ένα μήνα». (Π. 513). Στο ίδιο γράμμα μας δίνει μερικές πληροφορίες που αντικαθρεφτίζουν όχι μόνο τις αληθινές προθέσεις, αλλά και τα μέσα που επέλεξε για την υλοποίηση των δυνατοτήτων και της προσφοράς του στον ελληνικό πολιτισμό.: «Δουλεύω, - γράφει, - το στίχο ως το μεσημέρι, και τότε τρέχω στη θάλασσα και μπαίνω - τούτη θαρρώ είναι η μεγαλύτερη ευτυχία της μέρας· τα νερά, καθώς τα ξέρετε, γαλάζια, πράσινα, εφτακάθαρα. Τρώγω - τώρα που είναι εδώ η Ελένη και το φαί καταντάει χαρά - καπνίζω μια πίπα, και ξαναρχίζω τη δουλειά. Πριν δύσει ο ήλιος, ξαναμπαίνω στη θάλασσα, και το βράδυ κάθουμαι ώρα πολλή στην τσάτσα και κοιτάζω τ'άστρα.

Τούτη είναι η μέρα μου. Δε θέλω τίποτα, δεν αφήνω καμιάν έγνοια να με πειράξει, έχω απόλυτη ανάγκη να κρατήσω το σώμα και την ψυχή στερεά, δεν έχω καιρό να χάνω. Ξέρω πως ο κόσμος αποσυντίθεται, και θα 'θελα, αργότερα, να βοηθήσω, όσο μπορώ, στη σύνθεσή του· μα για τώρα θαρρώ πως ο μόνος τρόπος να συνεργαστώ με το σύνολο είναι να εχτελώ καλά, δίχως ανάπαψη, το δημιουργικό έργο που μου μένει ακόμα πριν πεθάνω. Κάθε άλλη ενέργειά μου τώρα, μου φαίνεται προδοσία». (Π. 513).

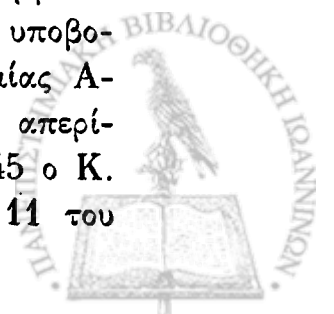
Αν δώσαμε έμφαση στην όσο γίνεται πιο πιστή καταγραφή των φάσεων και αντιφάσεων στον εσωτερικό κόσμο και την κοινωνική συμπεριφορά του Κ. δεν το κάνουμε με πρόθεση να μειώσουμε την αξία του, γιατί ε-

κείνο που έχει βαρύνουσα σημασία στην εκτίμηση ενός συγγραφέα είναι σε πρώτη σειρά το δημιουργικό του έργο. Κι αυτό, δηλαδή το έργο του, είναι μεγάλο. Εξάλλου ο Κ. δεν αποτελεί σ' αυτό εξαίρεση ούτε στην ιστορία των γραμμάτων μας κι ούτε στη συμπεριφορά άλλων ομότεχνων του Κ. στα χρόνια της κατοχής. Απλώς και μόνο θυμίζουμε παλιά το Σολωμό, ενώ για την ίδια με τον Κ. εποχή αναφέρω το Βάρναλη και το Ρίτσο, τον Ελύτη και άλλους. Εκείνο όμως που πρέπει να τονίσουμε ιδιαίτερα, και μάλιστα πολλές φορές, είναι ότι η Ελληνική και η Ευρωπαϊκή Αντίσταση, ο αντιφασιστικός αγώνας σ' ολόκληρο τον πλανήτη κατά το 2ο παγκόσμιο πόλεμο, άλλαξε ριζικά και οριστικά τη στάση του Κ. απέναντι στο λαό. Τώρα έβλεπε πια με τα ίδια τα μάτια του την πατριωτική κι αντιφασιστική έξαρση των Ελλήνων, των Ευρωπαίων, των ανθρώπων όλης της γης. Από δω και πέρα δε θα συναντήσουμε επικρίσεις του Κ. που ν' αποτείνονται σ' ολόκληρο το λαό, αλλά το αντίθετο: τον κατακυριεύει το αίσθημα της εθνικής - πατριωτικής υπερηφάνειας, της λατρείας και του ενθουσιασμού προς τους απλούς ανθρώπους, προς τους αγωνιστές για μια καλύτερη και ευτυχισμένη Ελλάδα, για μια ελεύθερη και δημοκρατική Ευρώπη.

Αναφέρω μερικά στοιχεία από τη ζωή του Κ. κατά τη μεταπολεμική περίοδο: το 1945 ιδρύει τη «Σοσιαλιστική Εργατική Ένωση» όπου στις 14 Αυγούστου σε συγκέντρωση στελεχών της Ομάδας δηλώνει ότι η επιτυχία της σύναξης οφείλεται σε δυο θεμελιώδεις παράγοντες:

«1) Στην αγνότητά μας. Δεν κινήσαμε να κάνουμε κόμμα, δεν καταδεχτήκαμε να δουλέψουμε για να ικανοποιήσουμε προσωπικές φιλοδοξίες. Στις εξαρθρωμένες ανήθικες εποχές, όπως είναι η εποχή τούτη της αποσύνθεσης του καπιταλιστικού κόσμου, δεν υπάρχει ισχυρότερο και πιο τελεσφόρο όπλο από την αγνότητα κι αυτήν την είχαμε.

2) Πετύχαμε ακόμα, γιατί η προσπάθειά μας ήταν διάχυτη αντικειμενική ανάγκη. Εμείς δεν κάμαμε τίποτα άλλο παρά να διατυπώσουμε με πραχτικά, καθαρά λόγια ό,τι οι πιο φωτισμένοι, μα πολιτικά αναρχούμενοι ή πολυαρχούμενοι, σοσιαλιστές στην Ελλάδα πεθυμούσαν: να ενωθούν» (Π. 525). Γνωστό είναι ότι η Σοσιαλιστική Εργατική Ένωση του Κ. δεν κράτησε πολύ καιρό: τα γεγονότα που εξελίσσονταν ραγδαία και βίαια, σπρώχνοντας την Ελλάδα στη δίνη του εμφυλίου πολέμου, την ανάγκασαν να ατονήσει και παραπέρα να σωπάσει για πάντα. Αλλά καταπόσο σκεφτόταν στα σοβαρά την πολιτική του δράση και μάλιστα με την πρόθεση να συμβάλει στην «αποσύνθεση του καπιταλιστικού κόσμου» φαίνεται κι από την υποβολή υποψηφιότητας με στόχο να εκλεγεί τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών που απέτυχε. Μήπως η αποτυχία αυτή τον είχε σπρώξει στο απερίσχεπτο για κείνον βήμα της πολιτικής δράσης; Το Νοέμβρη του 1945 ο Κ. ορκίζεται υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου στην κυβέρνηση Σοφούλη. 11 του

Γενάρη 1946 παραιτείται, γιατί δεν τού'μεινε καιρός για το δημιουργικό έργο του. Η Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών προτείνει τον Κ. μαζί με το Σικελιανό για το βραβείο Νόμπελ. Μα και δω τον περίμενε η αποτυχία. Τέλος, με πρόσκληση του Βρετανικού Συμβουλίου ο Κ. πάει στο Λονδίνο για 40 μέρες και έμεινε στη Δυτική Ευρώπη ως το τέλος της ζωής του.

Στην Αγγλία ο Κ. προσπάθησε να δημιουργήσει μια Διεθνή Ένωση του Πνεύματος, παρόμοια με κείνες που είχαν ιδρύσει ο Ρομάν Ρολλάν και ο Ανρύ Μπαρμπύς το 1920, και τη δεύτερη του 1935 με τη συμμετοχή του Αντρέ Μαλρόου, του Λουί Αραγκόν και άλλων. Διαβάζω μερικά από τα ερωτήματα που ο Κ. έθετε σε Άγγλους συγγραφείς:

«1) Νομίζετε πως ζούμε στο τέλος μιας ιστορικής περιόδου, ή στην αρχή μιας καινούριας; Κι αν έτσ' είναι, ποια νομίζετε πως είναι τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα;

2) Μπορεί η Λογοτεχνία, η Τέχνη ή η Θεωρητική Σκέψη, να επηρεάσουν την τωρινή κίνηση της Ιστορίας; Ή απλώς καθρεφτίζουν τις υπάρχουσες συνθήκες;

5) Ποιού βαθμού είναι η επαφή των Βρετανών διανοουμένων και της μεγάλης μάζας του λαού; Και τι θα μπορούσε να γίνει για να πλατύνει η βάση αυτής της επαφής;

6) Ποιό είναι σήμερα το πρωταρχικό χρέος του διανοούμενου και του καλλιτέχνη; Πώς θα μπορούσαν να συμβάλουν στην ειρηνική συνεργασία όλων των λαών;» (Π. 545-546. - Υπογρ. δική μας. Γ.Μ.).

Σ' αυτό το ερωτηματολόγιο βρίσκουμε απαντήσεις σε καίρια προβλήματα ιδεολογικού, φιλοσοφικού, πολιτικού και αισθητικού χαρακτήρα, που απασχολούσαν τον Κ., μα και άλλους συγγραφείς και διανοούμενους. Όταν ο ψυχρός πόλεμος σχεδόν κυριαρχεί στην πολιτική ζωή του πλανήτη, και στην Ελλάδα είχε μετατραπεί σε θερμό, δηλαδή σε εμφύλιο σπαραγμό, ο Κ. μιλούσε για τέλος ή αρχή μιας καινούριας ιστορικής περιόδου. Έθετε θέμα ουσίας της λογοτεχνίας, τέχνης, θεωρητικής σκέψης, αν δηλαδή πρέπει να είναι μαχητική, στρατευμένη στην υπόθεση της «τωρινής κίνησης της ιστορίας» ή θα είναι απλός παρατηρητής και καθρέφτης των υπάρχουσων συνθηκών. Τόνιζε επίσης ο Κ. το πρωταρχικό χρέος των διανοούμενων και του καλλιτέχνη στην ειρηνική συνεργασία των λαών. Μ' άλλα λόγια καλούσε τους ανθρώπους του πνεύματος να βαδίσουν προς την αντίθεση κατεύθυνση από κείνη της πολιτικής ηγεσίας της μεταπολεμικής Δυτικής Ευρώπης. Γνωστό είναι ότι καρπούς δεν απέδωσε κι αυτή η πρωτοβουλία του Κ. Μπροστά του όλο και πιο επίμονα ορθωνόταν τώρα το μέγα πρόβλημα της επιβίωσης-προσωπικής και οικογενειακής. Γράφει συνεχώς στην Ελλάδα: αποτίνεται σε φίλους και γνωστούς, σε πολιτικούς παράγοντες, σε υπουργούς κτλ., για να τον βοηθήσουν στην έκδοση των έργων του - παλιών και

νέων - κι αργότερα εκλιπαρεί μια θέση στην Ονέσκο για να έχει κατ' αυτόν τον τρόπο ένα σταθερό εισόδημα. «Το πόσο αυτό που Σας παρακαλώ - γράφει - είναι ζήτημα για μένα ζωής ή θανάτου περιττό να Σας πω» (Π. 560). Κι όταν το πέτυχε, και έγινε μέλος αυτής της επιτροπής στον ΟΗΕ, μετά από μερικούς μήνες παρετείται για να δοθεί με όλες τις δυνάμεις κι απερίσπαστα στο καθαρά λογοτεχνικό έργο. «Έχω αποφασίσει - παρατηρεί - να παραιτηθώ 1 Γενάρη, γιατί δεν έχω πολύν καιρό να ζήσω και πρέπει να βιαστώ. Ξέρω τα *avantages* (πλεονεκτήματα) όλα να μείνω στη θέση τούτη, μα η ζημία είναι ανυπολόγιστη - ζημία καιρού κι άλλο αγαθό δεν έχω πια» (Π. 582).

Δεν υπάρχει χρονιά που να μην υποβάλει αίτηση στη Σουηδική Ακαδημία για το βραβείο Νόμπελ, μα χωρίς να το πετύχει. Εκείνο όμως που πρέπει με ιδιαίτερη έμφαση να υπογραμμίσουμε είναι ότι ο Κ. κατόρθωνε να εργάζεται πολύ και με επιτυχία κάτω από τις πιο δύσκολες οικονομικές και ψυχολογικές συνθήκες. Πράγμα όχι και τόσο συνηθισμένο στην ιστορία των γραμμάτων μας. Τα έργα του αναγκάζεται να τα πουλεί συχνά για ένα κομμάτι ψωμί ή και να τα χαρίζει ακόμα στους εκδότες, αρκεί να υπόσχονταν μια υποφερτή έκδοση και 10-20 αντίτυπα δωρεάν για το συγγραφέα: «...ήθελα να Σας ζητήσω μια χάρη: θέλετε να μεσολαβήσετε στον (εκδότη σας) Κίμωνα (Θεοδωρόπουλο) να μου εκδόσει σ' ένα βιβλίο την Τριλογία του Προμηθέα; Μπορείτε να του πείτε πως δεν θέλω ποσοστά, υπό δύο όρους: Η έκδοση να 'ναι καλή (και να μου βγάλει δέκα αντίτυπα πολυτελείας υπό την επίβλεψή Σας) και β) να τυπωθεί και να κυκλοφορήσει Απρίλη-Μάη.

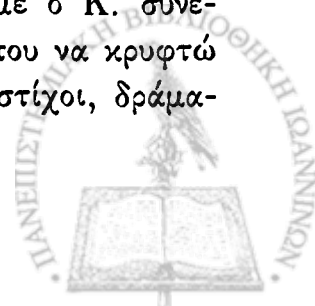
Επίσης, μπορεί η (Νέα) Εστία να μου τυπώσει τα Σόδομα και Γόμορα, υπό τον όρο να μου βγάλει 50 αντίτυπα σε βιβλίο και δέκα πολυτελείας; Έχω μεγάλη ανάγκη ν' απαλλαχτώ από τα χειρόγραφα αυτά» (Π. 599).

Σε μια τέτοια κατάσταση συνεχών ελλείψεων και καθημερινής ανέχειας φτάνει στον Κ. η χαρούμενη είδηση: το μυθιστόρημα ο «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» όχι απλώς γνωρίζει μεγάλη εκδοτική επιτυχία στο εξωτερικό, κι έτσι ο πολύμοχθος συγγραφέας παίρνει μια ηθική ικανοποίηση και δικαίωση των προσπαθειών του, αλλά αποδίδει και οικονομικά. «Ο Ζορμπάς - γράφει ο Κ. - αρχίζει κι έχει...εισοδήματα! «Ελαβα τελευταία δυο γενναία *chèques* προπληρωμής από τη Σουηδία και Βραζιλία, και σε λίγο από άλλες χώρες. Παράξενο να κάνει εντύπωση: έχει πια βγάλει ο Ζορμπάς τα χρήματα που μου'φαι στον εναέριο» (Π. 601) («στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις που ο Κ. περιγράφει στο Ζορμπά και που υπήρξαν πραγματικές»). Ο μεταφραστής του στη Σουηδία τον πληροφορεί ότι οι κριτικοί της λογοτεχνίας στη Στοκχόλμη θεωρούν πως «Η μετάφραση του Ζορμπά πλούτισε τη σουηδική λογοτεχνία». Κι ο Κ. συνεχίζει: «Χαίρουμαι

να βλέπω το Ζορμπά ντυμένο σουηδικά να τριγυρίζει το Βορρά· γιατί για μένα δεν είναι βιβλίο, είναι άνθρωπος» (Π. 614 Υπογρ. δική μας. - Γ.Μ.). Την τελευταία φράση την υπογραμμίζουμε γιατί σ' αυτήν τη διαπίστωση βρίσκεται η μεγάλη και ειδοποιός διαφορά όλων των μυθιστορημάτων του Κ. που δημοσιεύτηκαν μετά το 1941: δεν είναι βιβλία, αλλά ζωντανοί άνθρωποι με τη ζωντανή ιστορία ατόμων, ομάδας, φυλής.

Εφόσον όμως ο Κ. δημιουργεί ανθρώπους ζωντανούς (με καλλιτεχνικά, βέβαια, μέσα), δεν μπορούσε παρά να νιώθει και μια δόση - μεγαλύτερη ή μικρότερη, αδιάφορο - καλλιτεχνικής εξάρτησης από κείνους που συναναστρέφονται, συνεργάζονται, συναγωνίζονται ή ανταγωνίζονται με τους ήρωες των μυθιστορημάτων του, και μάλιστα σε βαθμό που ο συγγραφέας να αναγκάζεται να παίρνει υπόψη τις πιθανές ή πραγματικές απαιτήσεις του αναγνωστικού κοινού. «Δουλεύω καλά - γράφει - ο (Άγιος) Φραγκίσκος προχωράει, μα θα τον ξαναγράψω· οι εκδότες διαρκώς με ρωτούν πότε θα τους στείλω το χειρόγραφο· μα δε βιάζομαι. Το θέμα είναι δύσκολο και ντελικάτο· το δυστύχημα είναι που τώρα που έχω ακροατήριο νιώθω πως δεν είμαι πια εντελώς λεύτερος» (Π. 658. Υπογρ. δική μας. - Γ.Μ.). Ταυτόχρονα ο πεζογράφος αισθάνεται κι ένα είδος άλλης, δεύτερης εξάρτησης ή πιο σωστά αδιάρρηκτης επαφής με το αντικείμενο της περιγραφής του - με την ίδια την ιστορία, με την αντικειμενική πραγματικότητα του τόπου του, με τους ανθρώπους που θα φέρει ή θα επαναφέρει στη ζωή, μ' εκείνους που θα νεκραναστήσει από τους χώρους της παιδικής μνήμης, μ' εκείνους που θα χρησιμοποιήσει από τις αφηγήσεις των άλλων, από τα βιβλία που διάβασε, από κείνα που φαντάστηκε και έπλασε στο καλλιτεχνικό του εργαστήριο. Οι σχέσεις του Κ. με το περιβάλλον και τον εσωτερικό του κόσμο γίνονται πιο περίπλοκες και πιο διαλεκτικές: στο λόγο του υπάρχει η ζωή και το δράμα, η θέση και η αντίθεση, η προσπάθεια ανασύνθεσης των καινούριων δεδομένων για την επίτευξη μιας καλλιτεχνικής ισορροπίας, ενός συγκεκριμένου αισθητικού αποτελέσματος, μιας ποιητικής ενέργειας. Σε γράμμα του από τις 6 Φλεβάρη 1948 διαβάζουμε και τα παρακάτω: «Σκίζεται η καρδιά μου όταν συλλογιέμαι την Ελλάδα. Πότε θα πάψει η φοβερή αιμοραγία; Ός πότε θ' αντέχει ο εξαίσιος αυτός λαός; Θα 'θελα να γυρίσω στην Αίγινα να δουλεύω στη μοναξιά, μα πώς; Ο αέρας θά 'ναι γεμάτος φαρμάκι». (Π. 586. Υπογρ. δική μας. - Γ.Μ.). Τεράστια η αλλαγή που πραγματοποιήθηκε στις αντιλήψεις του Κ. για τον ελληνικό λαό. Από αρνητής, μηδενιστής και επικριτής γίνεται τώρα θαυμαστής και λάτρης του. Στο γράμμα πού μόλις αναφέραμε ο Κ. συνεχίζει: «Πόσο βαρέθηκα εδώ (δηλαδή, στο Παρίσι), πρέπει κάπου να κρυφτώ και να δουλέψω. Πλήθος έργα σκιρτούν στο στήθος, πρόζα, στίχοι, δράματα, και δε με αφήνουν (σε) ησυχία» (Π. 586).

Τον Ιούνιο του 1948 ο Κ. πέρασε από το Παρίσι στην Αντίπολη, στη Μεσογειακή Γαλλία. Από δω γράφει στον Π.Π.: «Ο Ζορμπάς...θριαμβεύει στους Παρισιάνους· πώς αυτό, δεν καταλαβαίνω. Ώς τώρα τον πήραν στην Αγγλία, στην Αμερική, στη Σουηδία και στην Τσεχοσλοβακία. Καταπληκτικός άνθρωπος, να ταξιδεύει και να περνά η ώρα του και μετά το θάνατό του» (Π. 590) Και συνεχίζει: «Μεθαύριο θ' αρχίσω ένα μυθιστόρημα που μ' έχει κάνει κατοχή και πρέπει να λευτερωθώ. Κι ύστερα έχω άλλα στο νου, κι αν θέλει ο Θεός, εδώ στη μοναξιά, κοντά στη θάλασσα, μέσα στα καρποφόρα δέντρα, θα τελειώσω» (Π. 590). Το νέο μυθιστόρημα είναι «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται!» που το τελείωσε σε δυόμισι μήνες αλλά το Νοέμβριο με Δεκέμβριο το ξανάγραψε. Τέλη Αυγούστου έχουμε και τα πρώτα σχόλια του Κ. για το νέο έργο: «Αυτές τις μέρες τελειώνω το μυθιστόρημα που άρχισα «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται!», θα γίνει 500 σελίδες, είναι σύγχρονο και γίνεται σ' ένα χωριό της Μ(ικράς) Ασίας και δεν υπάρχει «εγώ». Φυσικά δεν ξέρω αν είναι καλό, μα το γράφω με κέφι. Το μυθιστόρημα έγινε για μένα ένα *déhouché* (ξεμπαρκάρισμα, διέξοδος) όπου μπορώ να χρησιμοποιήσω μερικές ανθρώπινες ιδιότητές μου, που δεν μπαίνουν, με τη μορφήν αυτή, στην ποίηση ή στην τραγωδία. Κέφι, χιούμορ, ανθρώπινες καθημερινές κουβέντες, γέλιο, αλατισμένα χωρατά, έννοιες δύσκολες διατυπωμένες με χωριάτικη απλότητα - όλα αυτά είναι μέσα μου και μονάχα στο μυθιστόρημα μπορούσα να τα βάλω και ν' αλαφρώσω: Ήταν κι αυτό ένα μέρος του εαυτού μου, που έπρεπε να διατυπωθεί, για να μην το πάρω μαζί μου και χαθεί στο χώμα. Καθώς ξέρετε, θα 'θελα, όταν πεθάνω, να μη βρει τίποτα σπουδαίο ο Χάρος να πάρει» (Κ. 592.- Υπογρ. δική μας, Γ. Μ.). Μ' αυτό το απόσπασμα έχουμε πια μια συνειδητή και ολοκληρωμένη στροφή του Κ. από την ποίηση και την τραγωδία στο μυθιστόρημα, δηλαδή στο λογοτεχνικό είδος στο οποίο ο συγγραφέας αυτός οφείλει τη φήμη και τη μεγάλη του δόξα. Το ελληνικό όμως βασίλειο συνέχιζε τους περιορισμούς του πεζογράφου: «Αυτές τις μέρες είχα πρόσκληση από την Πολωνία ν' αντιπροσωπώσω την Ελλάδα στο παγκόσμιο συνέδριο των συγγραφέων. Φυσικά το Ελλην(ικό) Προξενείο μου αρνήθηκε το *visa*... Ώς τότε τούτη η σκλαβιά; Αν δε μου δώσουν για την Ιταλία, θα πάω στο Μάρκο. Να δούμε.» (Π. 593). Στο ίδιο γράμμα ο Κ. κάνει γνωστό ότι ετοιμάζεται να συνθέσει μια σειρά από τέτοια μυθιστορήματα (όπως δηλαδή ο «Ζορμπάς» και «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται!») μ' έναν μικρό Πρόλογο. Ο Πρόλογος είναι πολύ διαφωτιστικός και κατατοπιστικός ως προς τον τρόπο εργασίας του Κ. στην πορεία της πεζογραφικής δημιουργίας και τους στόχους του, γι' αυτό και τον μεταφέρουμε εδώ χωρίς περικοπές «ΧΑΖΑ-Ι·Ν ΠΙΡΟΥΙΤ. (Ο νοικοκύρης διασκεδάζει!). Στο Ιρκούτσκ, στη Σιβηρία, είχα κάποτε γνωρίσει ένα Ρωμίο φούρναρη, που δούλευε μερόνυχτα σκυλί-

σια, ζύμωνε τη νύχτα, φούρνιζε τα ξημερώματα και πολούσε τη μέρα το ψωμί. Ζούσε σαν ασκητής και σαν αγριάνθρωπος· δε γλεντούσε, δε γελούσε, δεν παντρεύτηκε, δεν έκαμε παιδιά· δεν είχε καιρό.

Μα κάπου-κάπου, απότομα, τον έπιασαν τα μεράκια· βαριέστιζε ξαφνικά να φουρνίζει, να ξεφουρνίζει και να πουλάει, σφαλνούσε το φούρνο και κολνούσε απάνω στην πόρτα ένα χαρτί με μεγάλα κόκκινα γράμματα: ΧΑΖΑ·Ι·Ν ΠΙΡΟΥΙΤ, «Ο νοικοκύρης διασκεδάζει». Έβανε τα κλειδιά στη τσέπη και το 'ριχνε έξω. Πήγαινε κι έβρισκε κάτι ρεμπέτες φίλους του, έτρωε έπινε μαζί τους, έκανε χωρατάδες, χόρευε, πήγαινε με γυναίκες, έβανε τα βιολιά να του παίζουν· γλεντούσε δέκα, δεκαπέντε μέρες και νύχτες.

Περνούσαν τα μεράκια του, αλάφρωνε· έσκιζε την ταμπέλα, άνοιγε πάλι το φούρνο, και ξαναρίχνονταν στη σκυλίσια δουλειά.

Όμοια και μένα μ'έπαισαν ξαφνικά τα μεράκια, το 'ριξα στο γλέντι· άρχισα να γράφω μυθιστορήματα. Ο Αλέξης Ζορμπάς, Ο Χριστός ξανασταυρώνεται κι άλλα που θα γράψω, αν θέλει ο «Θεός», δηλ. ο καιρός, είναι τα δικά μου γλέντια· βρήκα κάτι παλιούς ρεμπέτες, του σκοινιού και του παλουκιού, κάτι καλούς ανθρώπους που αγαπώ, και διασκεδάζω μαζί τους.

Έσχνώ το φούρνο που έχω ανοίξει και τα ψωμιά που ζημώνω, γράφω και εγώ με μεγάλα κόκκινα γράμματα απάνω στην πόρτα μου: ΧΑΖΑ·Ι·Ν ΠΙΡΟΥΙΤ και κάνω το κέφι μου. Γελώ, χοντρολογώ, κλώθω αλήθιες με ψευτιές, ανασταίνω νεκρούς αγαπημένους, γυναίκες κι άντρες, βάνω τα μέσα βιολιά και φιαμπόλια να παίζουν. Να ξεσκάσω κι εγώ λίγο· να προφτάσει και μένα το αχείλι μου να γελάσει· να γυρίσει και μένα μια στιγμή ο νους μου τη ράχη του στην άβυσσο και να κοιτάξει τον πράσινο απάνω κόσμο με τα κεντίδια του - ανθρώπους, δέντρα, έντομα, αυτοκρατορίες - και να κυλιστεί κι αυτός, μια στιγμή, σαν ένα γαϊδουράκι την άνοιξη, στο πράσινο χορτάρι.

Κι ύστερα, αλαφρωμένος, θ' ανοίξω πάλι το φούρνο, θ' ανάψω τις μεγάλες φωτιές και θα γυρίσω πάλι το πρόσωπό μου κατά την άβυσσο». (Π. 597-598.-Υπογρ. δική μας. Γ.Μ.).

Όπως το προηγούμενο μυθιστόρημα, ο Ζορμπάς, έτσι και «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται» γνώρισε μεγάλη επιτυχία. Στα επόμενα τρία-τέσσερα χρόνια και τα δυο του μυθιστορήματα μεταφράστηκαν στη Γαλλία, στη Δανία, στην Τσεχοσλοβακία, τη Δυτική Γερμανία, την Ιταλία, στη Βόρεια και Νότια Αμερική, στη Γιουγκοσλαβία, την Ολλανδία κι αλλού. Όσο για την Ελλάδα, εκείνη δε βιάζεται, ακολουθεί τις ξένες χώρες και μάλιστα με μεγάλη καθυστέρηση, με πολλές επιφυλάξεις. Ουσιαστικά ο Κ. σα μεγάλος συγγραφέας μας επιβάλλεται από το εξωτερικό. Θέλω να πώ ότι αφού τον αναγνωρίσουν και τον βραβεύσουν Ανατολική και Δυτική Ευρώπη, τότε και οι Έλληνες ανακαλύπτουν την πασίγνωστη πια Αμερική του Κολόμβου. Και

κάτι άλλο: η Ελλάδα αρχίζει να ξαφνιάζεται από το φαινόμενο Κ., να διαίσθάνεται πως κάτι τρέχει, όταν ξαφνικά, με τη δημοσίευση του «Καπετάν Μιχάλη», και προπαντός του «Τελευταίου πειρασμού», η Εκκλησία της Ελλάδας ζητάει το διωγμό του συγγραφέα, ενώ ο Πάπας της Ρώμης αναγράφει στον Ίνδικα τον «Τελευταίο πειρασμό». Με πολλή πικρία και δεικτική ειρωνεία ο Κ. σχολιάζει την κατάσταση που επικρατεί στο εξωτερικό και στη χώρα του γύρω από το συγγραφικό έργο του: «Ένα μήνα που είμαι εδώ - στο Άμστερνταμ, Γ. Μ. - γέμισαν οι εφημερίδες interviews (συνεντεύξεις), φωτογρ(αφίες), κριτικές. Μα ποιος τολμάει στην Ελλάδα να τις αναφέρει; Δεν είμαι ο εαμοβούλγαρος και ο προδότης;» (Π. 649). Πιο βίαιος είναι ο Κ. όταν ξεσκεπάζει τις μηχανογραφίες εναντίον του από μέρος της επίσημης Ελλάδας με τον απεσταλμένο της στη Σουηδία Γιώργο Κατσιμπαλή: «Όταν έφυγε το μεγαλύτερο [καθίκι; κάθαρμα;] της Νεωτέρας Ελλάδος» (έτσι τον χαρακτήρισε ένας τίμιος ελληνιστής) και πήγε στην Ακαδημία της Σουηδίας, τάχα επίσημος αντιπρόσωπος της Ελλην(ικής) Ακαδημίας), ποιος ακαδημαϊκός διαμαρτυρήθηκε; Κι ήταν τότε Πρόεδρος ο έντιμος Μοριδάκης. Το τι είπε εναντίον μου και στους Σουηδούς ακαδημαϊκούς) και στο Σουηδό Βασιλέα, το ξέρω από πρώτη πηγή: είμαι κομμουνιστής και διαφθείρω την ελλην(ική) νεότητα και η Ελλάδα θα εξουτελιστεί αν τιμηθεί το πρόσωπό μου» (Π. 649). Αυτά γίνονταν το 1952. Αλλά καιρός να περάσουμε συνοπτικά στην εξέταση του μυθιστορήματος «Ο καπετάν Μιχάλης».

Το Νοέμβρη του 1949 κι αφού είχε τελειώσει το μυθιστόρημα με τον τίτλο: «Αδερφοφάδες (ή ήθελε, λέει, να 'ναι λεύτερος: σκοτώστε τον!)), ο Κ. σημειώνει: «Είμαι βυθισμένος στον κατετάν Μιχάλη. Μάχομαι ν'αναστήσω το Ηράκλειο της παιδικής μου ηλικίας. Τι συγκίνηση, τι χαρά και συνάμα τι ευθύνη! Γιατί χιλιάδες πρόσωπα πεθαμένα ανεβαίνουν στη μνήμη μου και ζητούν μια μικρή θέση στον ήλιο, δυο-τρεις γραμμές, ένα καλό λόγο. Ξέρουν πως άλλη σωτηρία ανάστασης δεν έχουν. Ποιος να γράψει πια γι' αυτούς; Και τα παιδιά τους και τ'αγγόνια τους τους ξέχασαν» (Π.617). Το 1950 ο Κ. αρχίζει την πρώτη και προχωρεί στη δεύτερη γραφή του μυθιστορήματος. Η πορεία αυτή καθαυτή και η εξέλιξη της καλλιτεχνικής του δημιουργίας τον ενθουσιάζει και του δίνει τη σιγουριά της ωφέλιμης και ευχάριστης εργασίας. «Εγώ ολοένα κολυμπώ στο νέο ρομάντζο και νιώθω χαρά κι ανακούφιση μεγάλη· σ' ένα μήνα θα 'ναι έτοιμο, μια πεντακοσαριά σελίδες· ξαναζώ παλιές, μυθολογικές πια, στιγμές μου κι ένα προκατακλυσμαίο ανθρωπολόι - δεινόσαυρους και μαμούθ - που χάθηκε... Πρώτη φορά μού 'δωκε γράψιμο τόση χαρά» (Π. 620). Τον πικραίνει, βέβαια, η στάση της Ελλάδας, αν και το έργο του αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο σε Ευρώπη και σε Αμερική. Με μια δόση χιούμορ, πικρής ειρωνείας και λύ-

της σχολιάζει: μια πληροφορία Αθηναϊκής εφημερίδας: «Η Ελευθερία» έγραψε πως είμαι... βαριά άρρωστος! Βιάζονται να με ξεφορτωθούν.» (Π. 621).

Ο Κ. έχει πια πλήρη επίγνωση των επιτευξέών του στον καλλιτεχνικό τομέα με τη συγγραφή των τριών μυθιστορημάτων του: «Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά», «Ο Χριστός ξανασταρώνεται!», «Ο καπετάν Μιχάλης». Από δω και πέρα αυτά γίνονται το μέτρο και το κριτήριο για τη συγγραφή νέων έργων. Σχεδιάζει τον «Τρίτο Φάουστ» όπου θα δρουν τέσσερα πρόσωπα: ο Φάουστ, ο Μεφιστοφελής, η Ελένη, ο Μαθητής. «Αν δεν μπορέσω —σημειώνει— να δημιουργήσω αληθινούς ανθρώπους, τους τέσσερεις αυτούς, θα λυπηθώ πολύ». (Π. 622. Υπογρ. δική μας. - Γ.Μ.). Στο ίδιο γράμμα μας δίνει ένα από τα πιο απαραίτητα κλειδιά για τη σωστή κατανόηση όλου του έργου του: «Η ζωή μου—γράφει—στάθηκε πολύ ήσυχη, απλή, χωρίς εξωτερικές περιπέτειες, χωρίς δραματικούς ξαφνιασμούς· μονάχα η παιδική μου ηλικία ήταν γεμάτη άγριον αέρα· γιατί ο πατέρας μου, που είχε μέγιστη επίδραση πάνω μου, δεν ήταν άνθρωπος· ήταν θεριό· κι η μητέρα μου μια άγια, γλυκότατη γυναίκα. Πήρα κι από τους δυο, και όλη μου η αγωνία στάθηκε πάντα πώς να μπορέσω, χωρίς ν' ατροφήσω καμιά από τις δυο αυτές ρίζες μου, να φτάσω σε μια σύνθεση. Πολλά στο έργο μου ξηγούνται από τις δυο αυτές κληρονομημένες δυνάμεις, τις τόσο αντίθετες κι εχτρικές - αγριάδα, πείσμα, λαχτάρα μοναξιάς, σκληρότητα, από τη μια μεριά· καλοσύνη κι ανοχή και κατανόηση, από την άλλη» (Π. 623).

Είναι γνωστό ότι ο Κ. θεωρούσε την «Οδύσσεια» έργο ζωής. Είναι όμως επίσης γνωστό ότι ο συγγραφέας πολύ, παράφορα, είχε αγαπήσει τα μυθιστορήματά του. Και δε βλέπουμε καμιά αντίφαση σ' αυτό: και η «Οδύσσεια» και τα μυθιστορήματα ήταν δικά του έργα, δικά του σπλάγχνα, δικά του δημιουργήματα και δε μπορούσε παρά να τα λατρεύει. Μα και αντίφαση να υπήρχε, ο Κ. μας συνήθισε, πολλές φορές και μας βασάνιζε ακόμα με τις αντιφάσεις του. Και μας βασανίζει όταν θέλουμε ντε και καλά να τον χώσουμε σε κάποια καλούπια - ιδεολογικά, φιλοσοφικά, κοινωνικά, αισθητικά, ειδολογικά. Ο Κ. δρούσε σαν ελεύθερος σκοπευτής, γι' αυτό θα τον βρούμε παντού: για έναν ορισμένο χρόνο θα είναι πιστός μιας θρησκείας ή φιλοσοφικής σκέψης, για μια άλλη περίοδο θα ασπαστεί τις ιδέες άλλης και ούτω καθεξής. Κάτι όμως θα κρατήσει από την καθεμιά και θα το ενσωματώνει στο δικό του σύστημα αξιών. Θα συμφωνήσουμε πως με το να κηρύττει το 1923 ότι είναι «μπολσεβίκος των άκρων» και μέλος του Συνδέσμου κομμουνιστών από τους ακρότατους (Γ. 172), ενώ στις 12 Οκτώβρη 1936 να δηλώνει απερίφραστα ότι ποτέ δεν ήταν κομμουνιστής κι ότι, όπως λέει, «την πνευματική αυτή ψώρα δεν την έπαθα» (Π. 464-465) υπάρχει όχι απλώς αντίθεση, αλλά και δύσκολα να πιστέψει κανείς ότι αυτά τα

υποστηρίζει το ίδιο πρόσωπο. Κι ας μη νομιστεί ότι με το δεύτερο γράμμα, επειδή είναι γραμμένο στα χρόνια της φασιστικής δικτατορίας του Μεταξά, ο Κ. θέλησε να προφυλάξει τον εαυτό του από τυχόν διωγμούς. Γιατί το ίδιο επανέλαβε το 1956 όταν το Συμβούλιο Ειρήνης του απέδωσε το πρώτο και σημαντικό για τον Κ. βραβείο - το βραβείο ειρήνης: «Η κεραμίδα αυτή - σημειώνει - μου 'ρθε ξαφνικά στην αρχή αρνήθηκα, γιατί θαρρούσα πως δίνονταν μονάχα σε κομμουνιστές, και τους έγραψα πως δεν είμαι μήτε θα 'μαι ποτέ μου απάντησαν πως δίνεται σε όσους πολέμησαν με το έργο τους για την ελευθερία και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου και πως μου δόθηκε παμψηφεί και δεν έπρεπε ν' αρνηθώ. Δέχτηκα λοιπόν και φεύγω για τη Βιέννη. (Π. 704). Και πάλι όμως ας φέρουμε στο νου μας μία απο τις τελευταίες σκηές του μυθιστορήματος «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται», όταν ο Μανολιός, μέσα στην εκκλησία, λίγα λεπτά πριν από το μαρτυρικό θάνατό του, σε ερώτηση του παπα-Γρηγόρη, απαντά: «Αν μπολσεβίκος είναι αυτό που έχω στο νου μου, είμαι μπολσεβίκος, γέροντά μου» 5). Τέτοιου είδους ρήσεις και αντιρρήσεις έχει πολλές ο Κ. που όλη η ζωή του ήταν ένας ακατάπαυστος και μαρτυρικός αγώνας για να ανακαλύψει ή να αποκαλύψει κάποιες αλήθειες, κάποιες ιδέες χρήσιμες για τον άνθρωπο, κάποια πρότυπα σκέψης, συναίσθησης, δράσης, κοινωνίας, καλλιτεχνικής δημιουργίας που να είναι κομμένα στα μέτρα του ανθρώπου και να εξυπηρετούν τον άνθρωπο, να κάνουν τη ζωή του πιο δίκαιη, πιο λεύτερη, πιο ανθρώπινη. Ο,τι αφορά το έργο του—κατά την προσωπική μας άποψη—ο Κ. δεν θα ήταν μεγάλος ή τουλάχιστο θα ήταν καταπολύ μικρότερος συγγραφέας αν δεν είχε γράψει τα μυθιστορήματά του και πρώτ' απ'όλα τα: «Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά», «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται», «Ο καπετάν Μιχάλης», καθώς και την «Αναφορά στο Γκρέκο». Εξάλλου κι ο ίδιος ο Κ. το καταλάβαινε αυτό: «Εγώ εξακολουθώ να δουλεύω ήσυχα και καλά, - έγραφε το 1950, - και χαίρουμαι που ρίχτηκα σε νέο είδος, το μυθιστόρημα, γιατί με αυτό «περνάει η ώρα μου» και θαρρώ πως ξαναγιάνω τα γράφω με κέφι, με παρθενία, σαν ένας νιόβγαλτος που τώρα να, άρχισε να γράφει» (Π. 627). Κι ας μην ξεχνάμε ότι την απότομη στροφή προς το μυθιστόρημα — προς το ελληνόγλωσσο μυθιστόρημα, με ήρωες Έλληνες που δρουν στην Ελλάδα ή σε βασικά ελληνικό περιβάλλον—την άρχισε το 1941, δηλαδή στα χρόνια της κατοχής και προπαντός της Αντίστασης. Πιστεύουμε απόλυτα ότι η Εθνική Αντίσταση και πιο συγκεκριμένα η Εαμική Αντίσταση έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην καλλιτεχνική δημιουργία του Κ., αφού μόνον εκείνη τον έπεισε και τον βοήθησε να πραγματοποιήσει τη μεγάλη αλλαγή και να γίνει απο επικριτής της σύγχρονης του Ελλάδας και των Ελλήνων του μεσοπολέμου υμνητής του λαού του και της πατρίδας του.

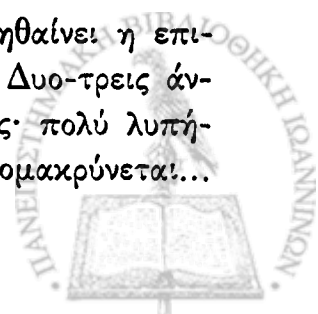

Σε γράμμα του στα τέλη του 1948 σημειώνει για την Τριλογία του ο «Προμηθέας»: «Δύσκολο να βρω γι' αυτούς - για τους τρεις Προμηθείς, Γ. Μ. - εκδότη, και λυπούμαι πολύ· γιατί γράφτηκαν την Κατοχή κι είναι γεμάτοι από τη λαχτάρα της ελευτερίας» (Π. 597). Έτσι ο Κ., που τιμά επάξια τη χώρα μας και όλη την Ευρώπη, δεν θα είχε ολοκληρωθεί σαν συγγραφέας αν δε ζούσε και μάλιστα από πολύ κοντά τη μεγάλη και ηρωική εποποιία του λαού μας του 1940-44. Η καθοριστικής σημασίας για τις παραπέρα τύχες της Ελλάδας τετραετία ή ακόμα και γενικά η δεκαετία του '40, προσδιόρισε την οπτική γωνία, από την οποία έπρεπε στο εξής ο Κ. να θεωρεί όχι μόνο την εποχή του, αλλά και ολόκληρη την ιστορία του έθνους μας και γενικότερα την πορεία του ανθρώπινου πολιτισμού. Άλλωστε το καινούριο περιεχόμενο και ο νέος μαζικός τώρα αναγνώστης, στον οποίο αποτελείται ο συγγραφέας, καθόρισαν τις καινούριες αναζητήσεις του Κ. στον τομέα της μορφής, την ίδια την επιλογή —προτίμηση του νέου είδους— του μυθιστορήματος. Σ' αυτό χρησιμοποίησε δημιουργικά την παράδοση του είδους, που μαζί με τις δικές του αισθητικές ανακαλύψεις ικανοποιούσε τις ανάγκες της εποχής - ιδεολογικές και αισθητικές.

* *

Ανάμεσα στην αισιοδοξία και την απαισιοδοξία, ανάμεσα στην αμφιβολία και τη βεβαιότητα, ανάμεσα στη μη αναγνώριση, ή πιο σωστά την αποδοκιμασία και τον διωγμό των συμπατριωτών του και τη θερμή υποδοχή και παραδοχή των ξένων, ο Κ. πέρασε σχεδόν όλη του τη ζωή. Δύο αποσπάσματα από ένα γράμμα του, σταλμένο το Δεκέμβρη του 1949 από τη Γαλλία, αποκαλύπτουν το βάθος της απογοήτευσης, το πικρό αίσθημα της απόλυτης σχεδόν μοναξιάς, της απομόνωσης από όλους του συμπατριώτες του σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, όταν τα πάντα δήλωναν ότι ο Ν.Κ. είχε βρει οριστικά τη θέση του στην ελληνική λογοτεχνία, τελειώνοντας το μυθιστόρημα «Αδερφοφάδες», βάζοντας μπρος το «Χριστός ξανασταυρώνεται» και σχεδιάζοντας το «Καπετάν Μιχάλης. Ελευθερία ή Θάνατος». Γράφει σχετικά ο γνωστός πια στην Ευρώπη πεζογράφος. «Το σώμα πάει καλά, σα να ξανάνιωσε. Ποτέ δεν είχα τόση ένταση και τόση αντοχή. Πριν τελειώσω ένα έργο, δυο τρία άλλα σπρώχνονται μέσα μου και ζητούν σώμα, να στεριωθούν, να περπατήσουν στο χώμα. Μάχομαι να προφτάσω.

Πότε θα γυρίσω στην Αίγινα; Αρχίζει μέσα μου να πληθαίνει η επιθυμία να μη γυρίσω ποτέ. Τι να κάμω; Ποιος με περιμένει; Δυο-τρεις άνθρωποι, κανένας άλλος (Υ.Γ.) Τώρα λαβαίνω το γράμμα Σας· πολύ λυπήθηκα που δε θ' Σας δω. Πότε άραγε; Η Ελλάδα όλο κι απομακρύνεται!... Αλήθεια, η καρδιά του ανθρώπου ρατίζει. [...].

Τη στιγμή τούτη λαβαίνω το τηλεγράφημά Σας και Σας ευχαριστώ. είστε ο *μόνος άνθρωπος που με θυμήθηκε από την Ελλάδα*. Αυτό μου δίνει μεγάλη χαρά». (Π. 618). Το τηλεγράφημα αυτό ήταν του πιστού φίλου του Παντελή Πρεβελάκη, σταλμένο από την Αθήνα, στην ονομαστική εορτή του Νίκου Καζαντζάκη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Νίκου Καζαντζάκη. *Επιστολές προς τη Γαλάτεια*. Έκδοση-σχόλια Έλλης Αλεξίου. Δίφρος, β' έκδοση, Αθήνα 1984, σελ. 28. Οι παραπομπές στην ίδια έκδοση δηλώνονται στη συνέχεια μέσα στο κείμενο του μελετήματος: αμέσως μετά το αντίστοιχο χωρίο και σε παρένθεση, όπως π.χ. (Γ. σελ. 28).

Τα γράμματα στη Γαλάτεια είναι της περιόδου: τέλη του 1921 ίσαμε το Μάρτη του 1924.

2. Παντελής Πρεβελάκης. *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*. Αθήνα 1965, σ. 102-103. Οι παραπομπές στην ίδια έκδοση δηλώνονται όπως ακριβώς και στην υποσημείωση 1, π.χ. : (Π. σελ. 102-103).

Τα γράμματα στον Πρεβελάκη είναι της περιόδου: Ιούλης του 1926 έως τον Αύγουστο του 1957. Ο Ν. Κ. πέθανε στις 28 Οκτώβρη 1957.

3. Βλαντίμιρ Μαγιακόφσκι. *Άπαντα σε 13 τόμους*. Τόμος δεύτερος, Μόσχα 1956, σελ. 73 (στα Ρωσικά).

4. Όπ. π. σ. 74-75.

5. Νίκου Καζαντζάκη. *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*. Τέταρτη έκδοση. Δίφρος. Αθήνα MCMLVI, σελ. 458.

